

Zvonik katedrale u Zadru

Mr Marija Stagličić

znanstveni asistent Filozofskog fakulteta u Zadru

Izvoran znanstveni rad

O zvoniku zadarske katedrale malo se pisalo. U prethodnom broju Peristila (br. 22/1979) C. Fisković je pisao o *Engleskim spomenicima i umjetninama u Dalmaciji*, završavajući svoju studiju upravo spomenutim zvonikom zbog arhitekta Engleza, koji ga je dovršio. Ponukani time, odlučili smo se na prilog o tom spomeniku, koji bi ga, u okviru dosadašnjih istraživanja, temeljitije osvijetlio.

Radi se o građevini koja je u dva navrata nastajala. Zapravo, nakon što je gradnja otpočeta, prošlo je četiri stotina godina da bi se zvonik propeo u današnje visine i postao središnja os zadarskih vizura. Nekoliko autora i istraživača spominje početnu gradnju prizemlja i prvog kata (Bianchi, Cechelli, Fisković) koja se datira u vrijeme nadbiskupa Valaressa, tj. između 1452—1480. godine¹. Datiranje gradnje u vrijeme ovog nadbiskupa upućuje nas na renesansu, kad znamo za lijepe renesansne potprozornike tadašnje nadbiskupije, ali i na kasnu gotiku koja se u to vrijeme rascvjetala na kasnije porušenoj crkvi svete Marije Velike.

Druga polovica 15. stoljeća u Zadru, uostalom kao i u cijeloj Dalmaciji, u znaku je mletačke kasne gotike

¹ F. Bianchi, *Zara Cristiana*, I, Zadar, 1879, na str. 123. datira gradnju s obzirom na grbove nadbiskupa Valaressa i pape Siksta IV. do 1480. god. Međutim, u drugoj knjizi, koju izdaje devet godina kasnije (*Fasti di Zara*, Zadar 1888) na str. 64. kaže da je otpočeta gradnja zvonika katedrale 1452. godine, i to o vlastitom trošku nadbiskupa Valaressa. Kako je Bianchi bio suvremenik gradnje preostalog dijela zvonika, vjerojatno je bio zainteresiran da točnije odredi početnu gradnju. Njegov podatak posebno potkrepljuje istraživanje C. Fiskovića, koji u zadarskom Arhivu pronalazi oporuku trgovca Longina u kojoj ostavlja za gradnju zvonika katedrale svotu od »viginti quinque ducatos auri« datirano 12. VIII. 1450 (*Zadarski sredovječni majstori*, MH, Split 1959, str. 184, bilj. 545). Vjerojatno je nadbiskup Valaresso imao i drugih novčanih izvora za početak gradnje, ali je grandiozni projekt možda bio spriječen nekim drugim uzrocima.

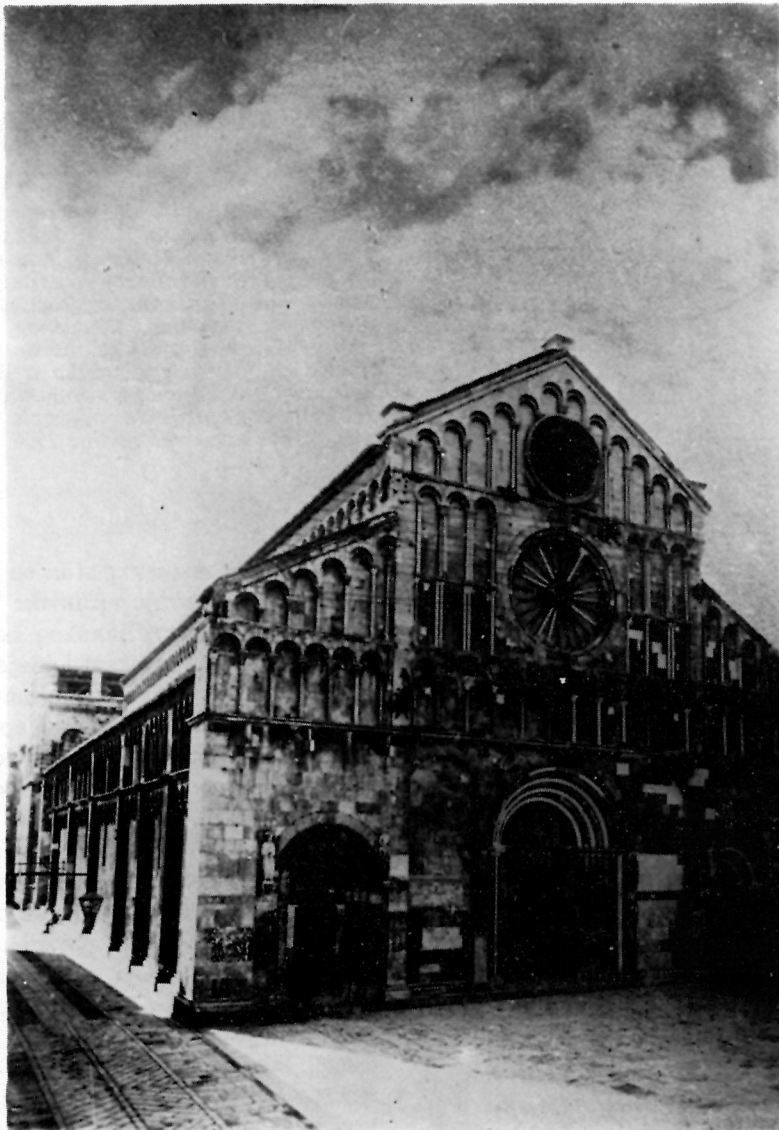
C. Cechelli, *Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia — Zara*, Roma, 1932, str. 28, služi se podacima iz Bianchijeve knjige *Zara Cristiana* I.

Gradnja zvonika zadarske katedrale započeta je u vrijeme zadarskog nadbiskupa Valaressa te su njegova baza i prvi kat nastali između 1452. i 1480. godine. Planiranje dovršenja objekta vezano je uz drugu polovinu XIX. st., ali je do realizacije došlo tek godine 1894. prema projektu engleskog arhitekta T. G. Jacksona, a uz zalaganje zadarskog nadbiskupa Maupasa. Autorica nas upoznaje s nekoliko projekata navedenog graditelja, kao i sa obilnom dokumentacijom vezanom uz realizaciju projekta. Jackson je pošao od slobodno shvaćenog neostilskog kompaniranja raznih elemenata, ali se morao prilagođavati zahtjevu Komisije za zaštitu spomenika u Beču, koja je insistirala na »idealno zamišljenom« romaničkom zvoniku. Realizacija Jacksonovog projekta pokazala je izvjesne greške, pa je arh. C. Iveković već godine 1900. morao izvesti konzervatorske zahvate.

i prodori renesansnog stila su rijetkost, pa čak i Juraj Dalmatinac uz svoje vrhunske renesansne kreacije ostaje u okvirima venecijanskog školovanja. Zbog toga nam se čini da je Valaressova ideja o gradnji zvonika katedrale u renesansnim oblicima bila preuranjena ne za Dalmaciju već za Mletačku Republiku. Međutim, majstori koji su provodili u djelo nadbiskupovu zamisao, vjerojatno nisu poznavali talijansku ranorenesansnu arhitekturu, ali su se vrlo vješto prilagodili ideji o novoj umjetnosti, sasvim slobodno se izražavajući mješavinom antike i romanike, stvarajući pomalo rustične i snažne plohe uokvirene antičkom profilacijom vijenaca, sa široko zasnovanim lukovima slijepih i rastvorenih bifora, čiji polustupovi nose jednostavne kapitele nalik romaničkim, tako česte u dvorištima starih zadarskih palača, koje su proširivane ili građene u vrijeme renesanse. Iako pisani dokumenti zasad šute o izvoditeljima tog velikog projekta, po stilu gradnje zida, koji se prenosi i na polustupove (a susrećemo to npr. i na vremenski bliskoj kapeli Detrico u crkvi sv. Frane), to su nedvojbeno izvodili domaći majstori. Znamo da su tada u gradu bile zaposlene dvije kamenorezačke obitelji koje bi mogle dati graditelja ovoga zvonika. Najprije Vidulići, od kojih je jedan izgradio zvonik sv. Marije Velike (1423—32)², a zatim Bilšići, od kojih je Nikola netom dovršio značajni restauratorski rad na obnovi romaničkog zvonika sv. Marije kod benediktinki (1438—53)³. Dakle, iako ne znamo autora prizemlja i prvog kata zvonika, možemo pretpostaviti da je domaći majstor, a u prilog čemu govori stilska analiza. Tu susrećemo nastojanje za čistim i harmoničnim linijama, ali i osebujno shvaćanje novoga stila, koji, miješajući gotički luk ulaznih vrata i romaničke kapitele na katu, nosi dah jednog novog slobodnijeg izražavanja. Taj torzo zadar-

² Vidi P. Vežić, *Crkva sv. Marije Velike u Zadru*, Diadora, sv. 8, Zadar 1975, str. 119—140.

³ Vidi C. Fisković, n. d., str. 66, 67.

1 Zadarska katedrala sa zvonikom iz XV. stoljeća, neposredno prije neostilske nadogradnje (Album nadbiskupa Maupasa, 1886. godine)

ske rane renesanse svakako je karakterističan za arhitekturu primorskih gradova koji su u onim nesigurnim i ratnim vremenima i dalje gajili, možda strogu i jednostavnu, ali izvornu ljepotu mediteranskog klesarstva.

U ovom prilogu, međutim, posebno smo zainteresirani za gradnju ostalih triju katova zvonika koja pada u sam konac 19. stoljeća, a rađena je prema projektu engleskog arhitekta *Thomasa Grahama Jacksona*. Do toga vremena zvonik je neznatno nadvisivao katedralu jednom paviljonskom konstrukcijom gdje su bila smještena zvona. Četiri ugaona stupca nosila su drveni krov. Nedovršen, kao i onaj crkve sv. Krševana, samo svojom velikom bazom nagovješćivao je svoju neostvarenu veličinu i gubio se među zvonnicima sv. Marije, sv. Ilije i sv. Šimuna, a od polovice 19. stoljeća i franjevački zvonik ga je nadvisivao.

Tako je zadarski nadbiskup Giuseppe Godeassi 1860. godine tražio pomoć od dalmatinskog guvernera baru-

na Mamule da se nastavi gradnja zvonika katedrale. Naime, krovište zvonika je bilo dotrajalo, pa je nadbiskup uz traženi popravak predlagao i podizanje zvonika za dva kata, čime bi se postigao harmoničan odnos velike baze i visine zvonika⁴. Nadbiskupija nije imala

⁴ Historijski arhiv Zadar (dalje HAZ), misc. 83, poz. 4. Nadbiskup Godeassi se obraća barunu Mamuli 3. rujna 1860. riječima: »Verso la prima metà del secolo XV, l'illustre mio predecessore Maffeo Vallarezzo aveva dato mano alla erezione del Campanile di questa Chiesa Metropolitana, sopra basi grandiose, da farne un'opera monumentale e renderlo emulo di quello di S. Marco di Venezia.

Sono cognite dalla Storia le ostilità che per quest'opera ebbe a soffrire dalla famiglia e Senato Veneto il benemerito fondatore, per cui la fabbrica così bene incominciata, rimase sgraziatamente imperfetta, come la si vede al giorno d'oggi portata appena al compimento non più che del primo piano«.

dovoljno sredstava za izvođenje predviđenih radova, pa je Uprava za javne radove reducirala predloženi projekt, snizivši ga za jedan kat.⁵

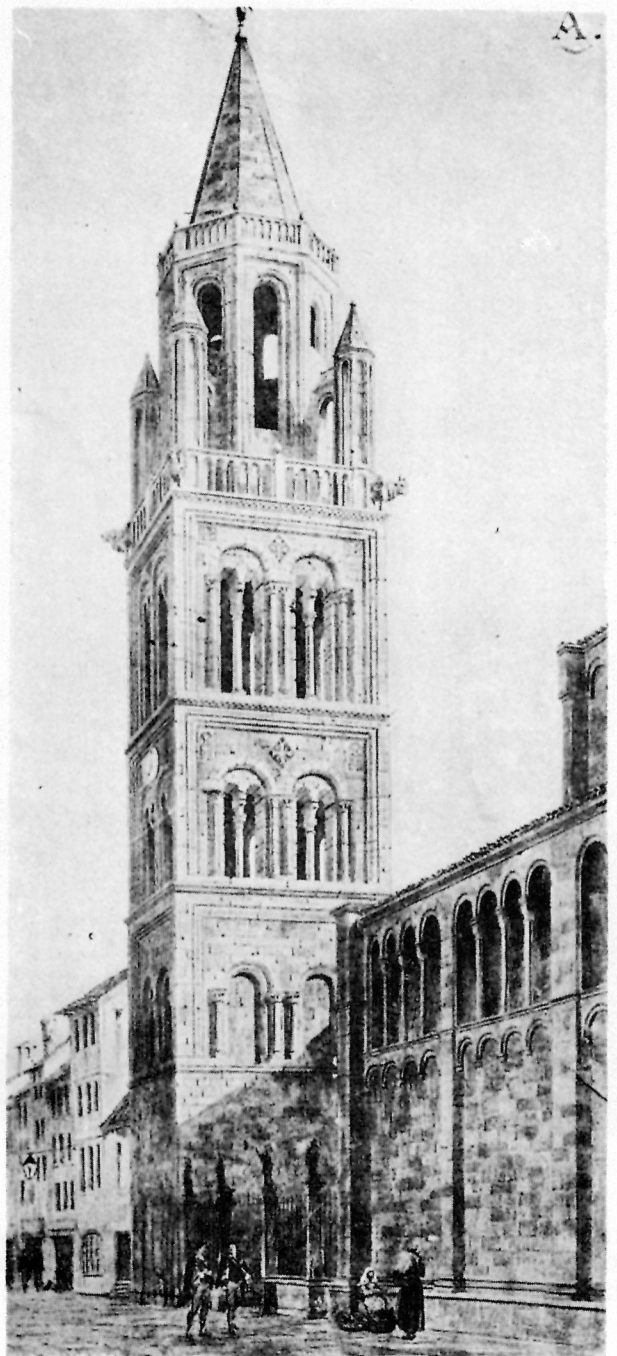
Do gradnje nije došlo, jer je nadbiskup Godeassi umro 1861. godine. Njegov nasljednik nadbiskup Petar Dujam Maupas ponovno pokreće pitanje gradnje zvonika dvije godine kasnije, tražeći obnovu starog projekta, gdje nam otkriva autora nacрта, jer ga spominje kao »disegno Bertolini«. Ovaj put se nudi novčana pomoć iz vjerskog fonda⁶. Nacrt zvonika kojim bi bio povišen za dva kata nije pronađen, a bilo bi posebno zanimljivo usporediti ga s kasnijim projektima.

Gradnja zvonika nije otpočeta ni tada, iako je novi nadbiskup bio odlučan u svojim prijedlozima i zahtjevima. Tako je prošlo dvadesetak godina u razmišljanjima i raspravama oko zvonika, da bi Bakmazovim testamentom ostavljena suma od 4000 forinti, 1887. godine, ponovno pokrenula pitanje gradnje zvonika.⁷

Dvije godine ranije (1885) engleski arhitekt i povjesničar umjetnosti Jackson posjetio je po prvi put Zadar i zadržao se neko vrijeme studirajući pojedine preromaničke i romaničke spomenike. Tada je u gradu sklopio poznanstva, a možda i prijateljstva, pa se prilikom njegovog drugog posjeta rodila misao da on izradi projekt dovršenja zvonika, koji bi se svojim neostilskim elementima uklapao uz romaničku katedralu.⁸

Potaknuti Bakmazovom ostavštinom, građani su dobrovoljnim prilozima skupili 10 200 forinti. Uz Jacksonov pristanak i tehničku provjeru temelja zvonika, stvoren je prvi projekt dovršenja i poslat na procjenu bečkoj središnjoj komisiji za očuvanje spomenika⁹ (v. sl. 1).

U međuvremenu je i Bartolomeo Tamino, viši inženjer Zadarskog odjela za izgradnju, također izradio pro-

2 Prvi projekt nadogradnje zvonika arhitekta T. G. Jacksona, 25. V. 1889. (Originalni tekst nacрта: *Design for Completion of Campanile, Zara, Dalmazia — Mr. T. G. Jackson, M. A., Architekt; Reprinted from »The Builder«, May, 25, 1889*)

⁵ HAZ, isto; Direktor javne izgradnje G. Lucchini predlaže: »... per viste economiche affine di non aggravare di troppo il fondo pubblico, si potrebbe limitare il progettato innalzamento ad un solo piano con una corrispondente copertura e quale ne sarebbe in tale caso l'approssimativo dispendio«.

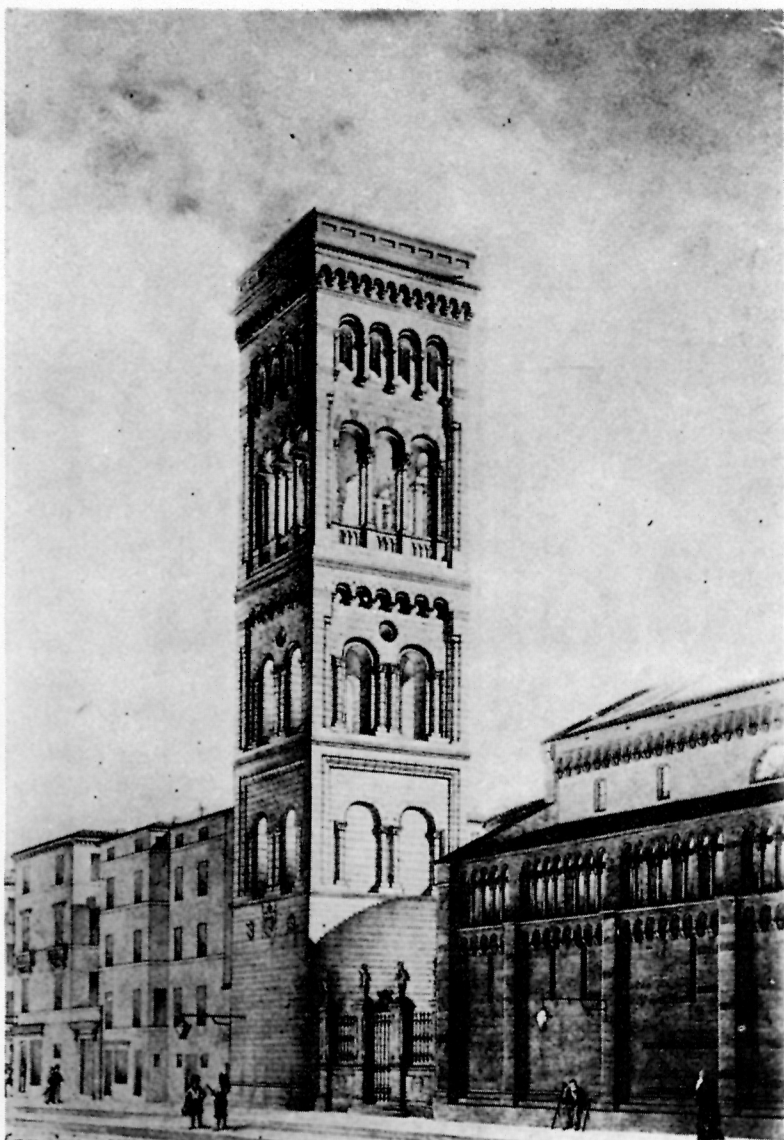
⁶ Na istom mjestu; 29. V. 1863. nadbiskup Maupas obraća se barunu Mamuli: »Coi fogli 3 e 14 Settembre 1860, il mio Antecessore di pia memoria esponeva a Vostra Eccellenza la necessità e la convenienza del restauro del Campanile della Metropolitana, e con questa occasione dimostrava il bisogno di alzarlo di due piani per soprapporvi una Cupola (!) che armonizzasse collo stile primitivo della fabbrica stessa... onde venga rinnovato il disegno e fabbisogno del progetto stato anteriormente comunicato a codesta Eccelsa Luogotenenza... il restauro e l'innalzamento del Campanile in discorso con sussidii somministrati del fondo di Religione«. Par dana ranije (18. V. 1863) na sjednici nadbiskupije je zaključeno: »Il consiglio di fabbrica della Chiesa Metropolitana reclama nuovi provvedimenti sul progetto di restauro del campanile di questa Metropolitana e la restituzione del disegno Bertolini«.

⁷ Bianchi, *Fasti*, str. 198 »5 gennaio, 1887. Muore a Zara Pasquale Bakmaz possidente, e con testamento lascia fiorini 4000 per l'innalzamento del campanile del Duomo...«

⁸ Bianchi, n. d., str. 193, bilježi dolazak arhitekta Jacksona 10. rujna 1885. O stvaranju šireg poznanstva sa zadarskim uglednicima govori i vlastoručna posveta jednog primjerka knjige »*Dalmatia the Quarnero and Istria*« iz 1887. god. Simi Salghetti-Drioliju, a koja se nalazi u Naučnoj biblioteci u Zadru.

⁹ HAZ, isto, list 48. Citiram: »L'illustre architetto Jackson, il benemerito illustratore dei monumenti della nostra Provincia, trovandosi all'epoca del testamento Bakmaz, per iscopi scientifici, in Zara, espresse ad alcuni membri della Fabbrica la propria meraviglia, che un opera così importante nella storia dell'arte cristiana, quale era quella del Vallarosso, non avesse trovato, specialmente nei tempi attuali, così gelosi delle glorie degli avi un degno continuatore«. Dalje u tekstu stoji: »Ritornato a Londra, e chiesti tosto gli abbozzi dell'attuale Campanile, ne fece assaggiare

3 Projekt zadarskog ing. B. Tamina, V. VI. 1889.

jekt za dovršavanje zvonika i tražio da se i njegov nacrt pošalje na procjenu bečkoj Komisiji za zaštitu spomenika¹⁰, u čemu ga nadbiskupija nije mogla spriječiti,

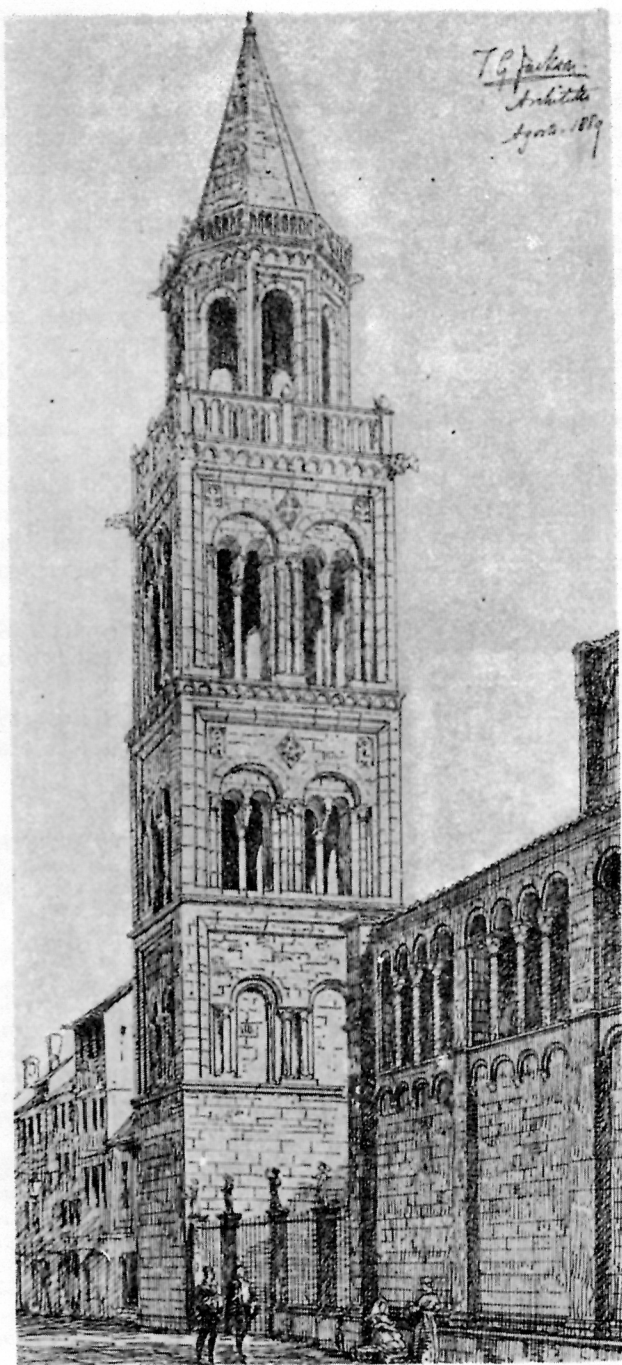
le fondamenta, ed in breve tempo rimise alla Fabbriceria il suo primo progetto... Il progetto Jackson, venne tosto, come di obbligo, innalzato per parere all'eccelsa Commissione centrale pella Conservazione dei monumenti in Vienna».

¹⁰ HAZ, isto, list 49.: *«Mentre il progetto Jackson formava argomento dello studio diligente della Commissione centrale, l'ingegnere superiore del Dipartimento edile della locale i.r. Luogotenenza, il signore Bartolomeo Tamino, quegli stesso che, pochi mesi prima, a spese della Fabbriceria e dietro richiesta di Jackson avea eseguito i disegni della base esistente del Campanile ed assaggiatene le fondamenta per rilevare se o meno poggiassero su nuda roccia; senza alcun incarico da parte di chi si sia, anzi pienamente informato delle trattative corse con Jackson, volle estendere un altro progetto, e lo sottopose alla disamina del gremio della Fabbriceria esprimendo la preghiera fosse innalzato alla Commissione centrale per parere.»*

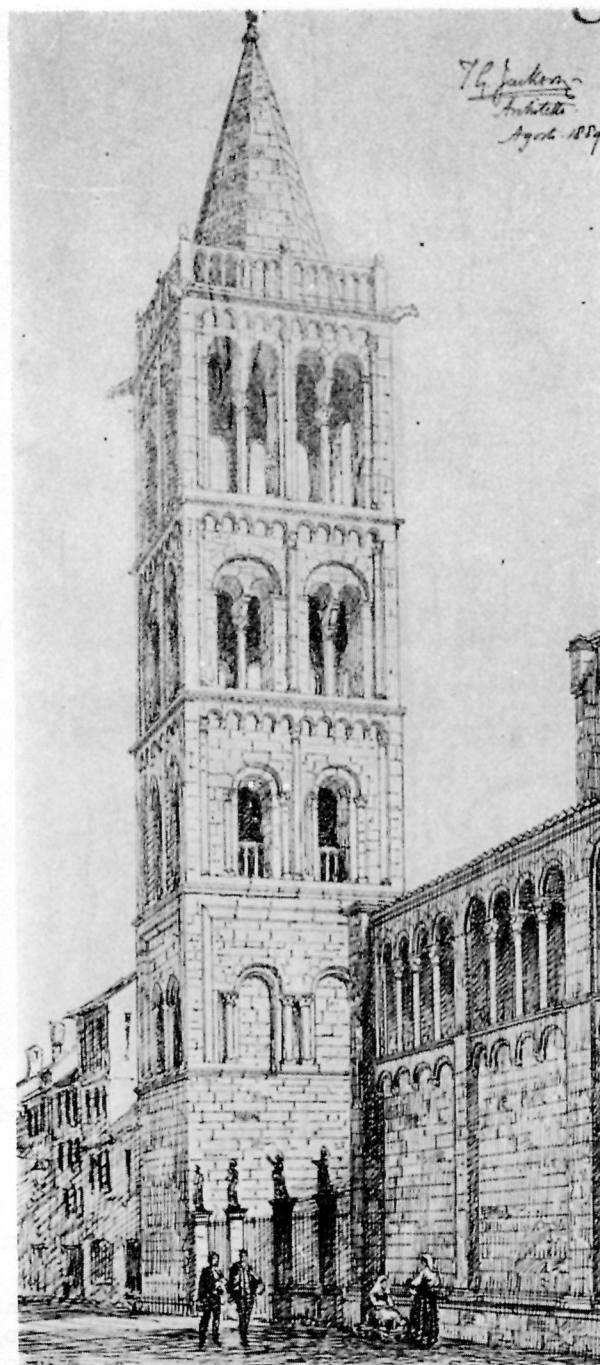
iako su se tamo jako uznemirili zbog njegova postupka (vidi sl. 2). Nakon nekog vremena je arh. Jackson, za vrijeme posjeta Beču, izmijenio svoj prvobitni projekt¹¹ (vidi sl. 3 i 4).

Jacksonove dvije nove varijante su očigledno prilagođavanje Taminovu projektu, čiji se nacrt posebno isticao prebogatim ukrasom romaničkih konzolica. Taminova zamisao dovršavanja zvonika ostvarivala se u dva kata, od kojih je drugih bio dvostruko viši od prvoga.

¹¹ HAZ, na istom mjestu slijedi tekst: *«Nello scorso autunno recossi a Vienna, e modificato il suo primo progetto giusta le vedute della Commissione centrale manifestate nell'atto sub »D«, lo presentò alla medesima: abboccassi con vari Signori che fanno parte della stessa, quali il Barone Helfert, il Barone Schmidt, il Dr Lina ed il Professore Hauser, e ne ottenne vocalmente un parere favorevole che con nota ufficiosa 1. ottobre 1889 gli fu anche comunicato.»*

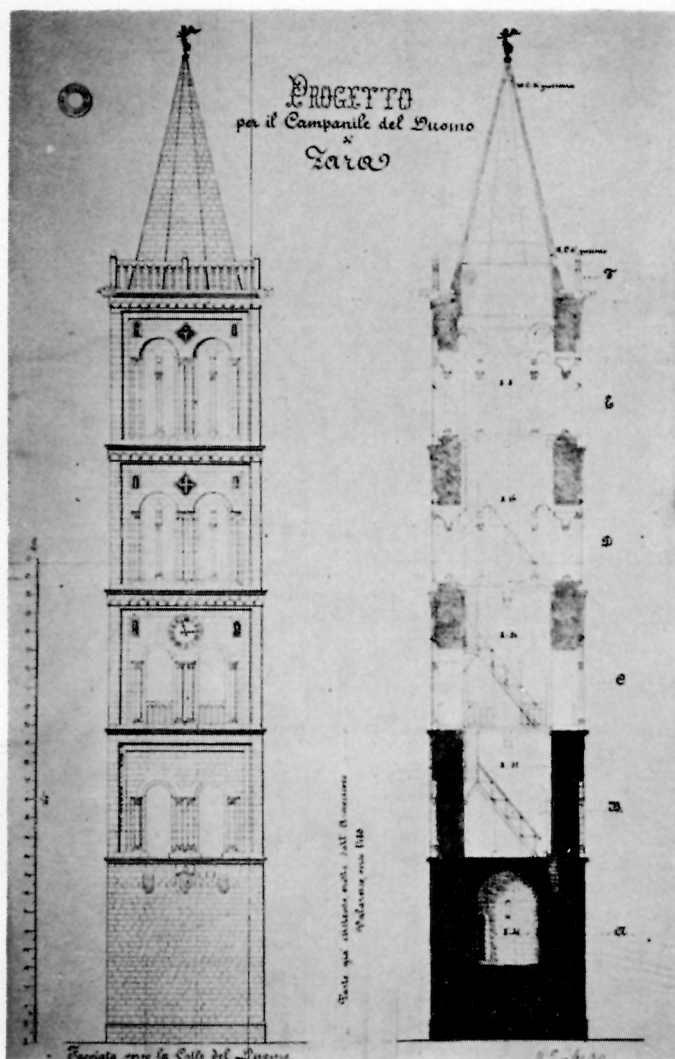
4 T. G. Jackson, varijanta »B« prvobitnog projekta, kolovoz 1889.

5 T. G. Jackson, varijanta »C« prvobitnog projekta, kolovoz 1889.

Prvi kat direktno kopira bifore iz 15. stoljeća, koje su ovdje sve rastvorene, a mirna ploha starijeg kata raščlanjena je kutnim polustupovima koji se nastavljaju u visoko profilirane konzolice. Sredina zidne plohe nad biforom otvorena je kružnim prozorom. Vizuelni efekt je inverzan, jer ovaj prvi kat novog zvonika izgleda snižen i spljošten dvostruko višom konstrukcijom završnog kata, koji se rastvara u vitke trifore. Međutim, nad

ovim triforama nastavlja se teško krunište bočno ukrašeno varijacijama na temu romaničke konzole nekakva emblema zadarske izvorne romanike. Neširoki ravninski završetak još više pridonosi prelamanju nika na dva dispartna kubusa: jedan iz 15. drugo iz 19. stoljeća, između kojih je »umetnut« već opisani prvi kat novog projekta. Jackson je morao ukomponirati konzole i svoj prvi kat izmijeniti u smislu postu

6 T. G. Jackson, konačan projekt zvonika, 1890. (na radnom nacrtu iz iste godine piše: »Questo disegno soprassiede tutti disegni anteriori, Nov. 21. 1890)

rastvaranja romaničkih kampanila. O njegovu projektu ćemo kasnije.

Komisija iz Beča je prepustila izbor projekta zadarskoj nadbiskupiji, odnosno nadbiskupu Maupasu, koji se nije dvoumio da prihvati preinačeni Jacksonov projekt¹². Kako su se odnosi s Upravom za gradnju u Zadru zategnuli, za inženjera rukovodioca radova izabran je umirovljeni direktor i građevinski savjetnik inženjer M. Gillhuber, koji je procjenio trošak podizanja zvonika na 20 900 forinti¹³. To je zaključeno 24. travnja 1890. godine.

Ipak se nije odmah pristupilo radovima, jer je Uprava za gradnju u Zadru poslala dopis nadbiskupiji 29. svibnja 1890, gdje detaljno razrađuju troškovnik i čak predlažu neke izmjene, jer je proračun troškova po njihovom obračunu bio mnogo veći. Tako npr. predlažu da se umjesto anđela, čija predviđena visina iznosi 1,5 m, na vrh zvonika postavi križ. Također smatraju da bi umjesto drvenih stuba u zvoniku trebalo postaviti kamene,

zbog eventualne opasnosti od požara, a u to vrijeme je zvonik s triju strana bio okružen zgradama. Inače Uprava prihvaća bez pogovora konačni Jacksonov projekt, držeći da se on jako dobro uklapa u stil katedrale i drevnu bazu Vallarossova zvonika¹⁴. Prema ispitivanjima inž. Tamina stara baza zvonika nije se kroz stoljeća nimalo spustila jer je postavljena na hridini. Zbog toga je Uprava predložila da se na prijelazu u gornje katove ne radi drveni grednik već zidani svod¹⁵

Konačna procjena troškova i predviđeni radovi stižu u dopisu zadarske Uprave od 16. rujna 1890. Tu se predlaže povezivanje perimetralnih zidova prvog kata nizom lukova »allo scopo di consolidare l'edificio«. Također se izlaže da će radovi biti skuplji zbog potrebe zapošljavanja vrsnijih majstora, a ujedno je uračunat i trošak gradnje sata, postave zvona i sl., što je sve rezultiralo novom sumom troškovnika od 30 000 forinti¹⁶. Kako je Uprava držala ovu gradnju specifičnom, odnosno »interessante tanto dal lato artistico quanto dal lato archeologico«, predložila je kao nadglednika radova konzervatora Smiricha¹⁷.

U isto vrijeme je pušteno ograđivanje prostora oko zvonika i određen prostor pored Lančanih vrata za odlaganje i izradu kamenih blokova¹⁸.

Gradnju zvonika pristupilo se konačno godine 1890, kad je sastavljena komisija koju su sačinjavali D. Mar-

¹² HAZ, isto, list 50: »Nel fissare l'attenzione sull'architetto Jackson, quale estensore di un progetto pel Campanile, la Fabbriceria di Zara fu aliena da ogni sentimento che potesse offendere in qualsiasi modo le suscettività degli ingegneri nostrani.«

¹³ HAZ, isto, str. 54. Citiram: »L'ingegnere Consigliere superiore, dirigente il Dipartimento edile della Provincia, ora in pensione, Signor Gillhuber, in seguito a speciale incarico della Fabbriceria ha esteso il Fabbisogno che si allega sub »M«, dal quale risulta, che presi per base i prezzi di fabbrica vigenti nelle pubbliche costruzioni nel Dipartimento edile della Provincia, la spesa complessiva pell'erezione del Campanile giusta i disegni Jackson non supererebbe l'importo di fiorini 20.900.«

¹⁴ HAZ, na istom mjestu, Obavijest Uprave od 29. V. 1890.: »Il Dipartimento edile non trova di poter far eccezioni, mentre, per quanto Esso può giudicare, tanto il concetto, come le stile e l'assieme della costruzione ideata del Jackson, corrispondano bene allo stile ed al pensiero che informa la parte del Campanile esistente, ed anche armonizza col complesso architettonico della Cattedrale.«

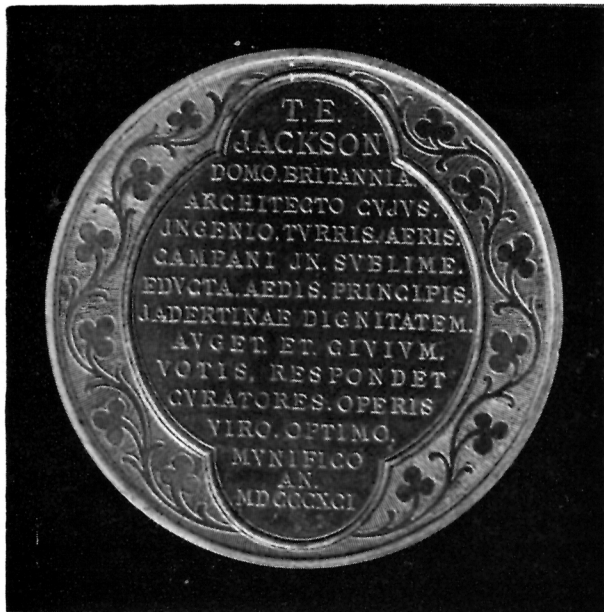
¹⁵ HAZ, isti spis dalje navodi: »... il robusto esistente basamento non presenta il minimo segno di cedimento, e secondo assagi fatti dall' i.r. Ingegnere Superiore Tamino, esso poggierebbe sulla roccia... i muri venissero riuniti da un volto in muratura, in sostituzione del pavimento in legname, milto più debole e soggetto a facilli deperimenti.«

¹⁶ HAZ, Spisi zadarskog općinskog arhiva iz 1890. god., sv. 8, br. 6655.: »Ciò viene dedotto del confronto con altre simili costruzioni, che si stanno erigendo in Dalmazia e dalla circostanza che alcuni lavori di speciale finezza o che superano le mansioni di un ordinario artista non vennero sufficientemente (!) valutati o di alcuni altri non fu tenuto conto come dal collocamento dall'orologio, delle campane etc, etc...« (dalje u tekstu) »... in merito al fabbisogno elaborato dall'Consigliere Superiore edile in pensione Gillhuber e rettificato dal Dipartimento tecnico Luogotenenziale in fiorini 30.000.«

¹⁷ Na istom mjestu: »... provvedere gli opportuni concerti col conservatore Signore Smirich e disporre quindi la sorveglianza del lavoro.«

7 Prigodna medalja povodom izgradnje zvonika, avers

8 Prigodna medalja povodom izgradnje zvonika, revers

co Faccini, prof. Antonio Faccani i Donato Filippi, a tehnički nadglednik je bio građevinski savjetnik inž. Gillhuber¹⁹. U prosincu godine 1891. zvonik je izgrađen do lukova drugoga kata, odnosno do visine od 11 m i 94 cm. Po nacrtu je još trebalo izgraditi balustradu posljednjeg kata do baze piramide, odnosno do visine od 12 m i 10 cm. Taj posao je predviđen za iduću godinu²⁰.

U nedostatku materijalnih sredstava u toj godini je planirana samo solidna gradnja zidova zvonika, i to s

¹⁸ Na istom mjestu: *«Amministrazione Comunale vorrà, compiacersi di disporre l'opportuno, perchè la Fabbrica possa cingere durante il corso della fabbrica con uno steccato la base del attuale Campanile fissando tanto spazio quanto nel riflesso della pubblica sicurezza sembrasse necessario, come parre di concedere uno spazio Comunale non troppo distante e possibilmente nella vicinanze della Porta Catena cui pure dovrebbe ... steccato pel deposito a lavoro del materiale e pella costruzione di una tettoja di legno ad uso degli operai.»*

¹⁹ HAZ, Misc. 83, poz. 4, list 62.

²⁰ HAZ, isto, list 83. Iz izvještaja Namjesništva o dovršavanju zvonika od 28. XII. 1891. godine: *«Col giorno 12 corrente la locale Fabbrica ha dovuto sospendere, vista l'imminenza della stagione invernale, i lavori del campanile della Basilica Metropolitana, iniziati il 3 Maggio p.p. — In questo torno di tempo vi potè lavorare 5 mesi e 12 giorni, durante i quali, oltare il ristauo dei vecchi muri, vi è compiuto il primo piano, e si giunse fino ai volti del secondo — assieme metri 11 cm 94. — Restano ancora, compresa la balastra dell'ultimo piano, fino alla piramide metri 12 cm 10, la cui costruzione la Fabbrica... di ultimare nell'anno prossimo venturo.»*

²¹ HAZ, isto, list 85. Komisija za gradnju izvješćuje 28. XII. 1891.: *«Senza dubbio, a vigore di termine, il Campanile potrebbe stare senza stemmi ed iscrizioni che ricordino i principali benefattori, senza scale di ferro, senza pavimenti a mosaico, senza volti con spranghe cilindrate, senza il castello in ferro a sostegno delle campane...»*

drvenim stubištem, a bez grbova i natpisa u spomen do-brotvora, bez podova u mozaiku (nisu nikad izvedeni) i poprečnih bačvastih lukova kao i bez konstrukcije — mehanizma za zvona²¹. Od dvije spomen-ploče koje su, postavljene s unutarnje strane starog zvonika citiramo slijedeću, koja spominje autora projekta:

HONORI. ET. LAVDI
T. G. JACKSON
BRITANNI
ARCHITECTI-PRAESTANTISSIMI
QVOD-HVIC-MOLI-PERFICIVNDAE
ET-OPERAM-ET-SVMPTVS
INGENIOSE-AC-MVNIFICE-IMPENDERIT
CIVITAS, MEMOR
ANNO-M-DCCC-XCIV

Idućeg proljeća, kada je nastavljena gradnja, opet je nastao problem novca pa se privremeno odustalo od gradnje ukrasnih podova, statue na vrhu zvonika i mehanizma za zvona. Tada se već pomišlja na izmjenu Jacksonovog projekta kojim je predviđen drveni mehanizam za zvona, pa je zadarska komisija, pribojavajući se trošnosti tog materijala, predlagala izradu u livenom željezu ili cementu²². To će kasnije izazvati velike nesuglasice s autorom projekta.

Novac je ipak odobren 13. svibnja 1893, a u ožujku 1894. zvonik je dovršen, jedino je trebalo postaviti mehanizam za pet zvona²³. Komisija u Zadru se odlučila za kupnju željezne konstrukcije od tvrtke Basardella de Poli iz Gorice (Gorizia)²⁴. To je odgovaralo tadašnjem ukusu u gradu, kad je željezo postalo omiljeno, tako da je zamjenjivalo tradicionalne kamene balustrade na

balkonima i izdašno se primjenjivalo u niskogradnjama.

Već nakon pet godina nastala su oštećenja vijenca na starom dijelu zvonika, pa se tražio pregled građevine za što je određen inž. Č. Iveković²⁵. On je otkrio da je došlo do odvajanja kamene oplata od središnje konstrukcije. To čudno ponašanje građevine Iveković tumači time što su novi katovi zvonika postavljeni izravno na stari dio, koji je stoljećima već bio erodiran i izmijenjen u svojoj unutarnjoj građi. Posebno je vibracija zvona na željeznim držačima pridonijela razdvajanju oplata od zida. Zbog toga Iveković, nakon pregleda zvonika u proljeće 1900. godine, predlaže izradu drvene konstrukcije za zvona i upotrebu posebnih šipki, željeznih ili mjedjenih, kojima bi se na nekoliko mjesta učvrstila vanjska oplata²⁶.

Čini se da nije bilo sreće sa zvonikom, jer se 1910. ponovno traži popravak. Ovaj put se srušio mjedeni kip anđela s piramide zvonika. I tom prilikom je ra-

đove obavio Iveković, a tada je postavio i gromobran²⁷.

Time bi bila dovršena gradnja ovog zvonika. Možda još možemo spomenuti jednu poslijeratnu intervenciju, kad je skinut sat sa sjeverne strane zvonika, gdje je u projektu predviđen, a postavljena su dva nova električna, jedan na zapadnom, a drugi na istočnom zidu, koji danas ne rade, a kvare izvorni ornamentalni ukras.

*

Prema dogovoru s nadbiskupom Maupasom Jackson je napravio prvi projekt u svibnju 1889, odnosno dvije nove varijante u kolovozu iste godine, dok konačni projekt i ujedno radni nacrt nosi datum 21. studenoga 1890. Spomenuti nacrti se čuvaju u župnom uredu katedrale u Zadru. Jedino prvi projekt je u svojoj neostilskoj koncepciji Jacksonovski, on će kasnije biti mijenjan, u čemu će izgubiti na svojoj izvornosti, ali će ostati osnovna prostorna zamisao. Po njemu su planirana dva kata zvonika koji bi se sa sve četiri strane rastvarao dvostrukim biforama. Te bifore, iako u većem omjeru, podsjećaju na one s obližnjeg zvonika sv. Marije, a rubna profilacija katova ponavlja onu sa starog dijela zvonika. Ravnu zidnu plohu oživljavaju stilizirani biljni mozaični ukrasi, a vijenci što dijele katove lagano su istaknuti mrežastim ukrasom. Na vrhu zvonika diže se visoka konstrukcija prozračnog osmerostranog središnjeg tornja, koji je potpornim lukovima povezan s malim ugaonim tornjevima u jednoj finoj neoromaničkoj ravnoteži sa završnom osmerostranom piramidom. Taj projekt je, unutar strogo shvaćenog zadanog kubusa prvoga kata staroga zvonika, kat po kat razvijao ideju postupnog oblikovanja slobodno shvaćenih neoromaničkih elemenata, vjerojatno u želji

²² HAZ, isto, list 88—91. Iz spomenutog izvještaja vidi se nestašica novca: »...*Dei fiorini 25.268, complessivamente raccolti, nella fabbrica dei due piani nuovi, fatti sinora, furono dispendiati fiorini 15.968,80 per qui il comitato disporre ancora di fiorini 9.300, i quali in nun modo possono bastare all'erezione del terzo piano e della piramide, al collocamento delle tavole decorative, dei pavimenti, delle scale, del castello delle campane, e finalmente della statua e del parafulmine, che devono coronare l'opera intera.*«

Tako se čini ovaj zaključak: »*Si potrebbe infatti sopprimere le tavole decorative e la statua; ... Si potrebbe oltresi sostituire nelle scale, nelle travature dei singoli piani, e nel castello delle campane, che vogliono fare di ghisa e rispettivamente di cemento, il semplice legno; ma le vicende atmosferiche, che vi avrebbero grande influenza per gli ampi e numerosi finestroni della torre, porterebbero seco ben presto un pericoloso deterioramento di quel materiale.*«

Komisija je, nadalje, zaključila: »*La piramida colla statua, che importa la spesa totale di fiorini 5.014, potrebbe essere ultimata l'anno venturo; e intato fino a quella epoca ci sarebbe agio di studiare il modo, onde ricavare i denari all'uopo necessario.*«

²³ HAZ, isto, list 123 i 130.

Arhitekt Jackson nikako ne pristaje na željeznu konstrukciju za zvona i prosvjeduje pismima i upozorenjima 1894. i 1895, držeći da je zvonik heterogene građe i da bi drveni mehanizam bolje ublažavao vibracije zvona. U zvoniku je ipak postavljena željezna konstrukcija i izvršen slijedeći pokus (12. II. 1895): »*Avendo fatto suonare a distesa tutte le cinque campane contemporaneamente non si potè rilevare alcun segno di sofferenza o d'oscillazione nella muratura sopra il castello delle campane. Di più essendo stati collocati due bicchieri colmi d'acqua sulle cornici di due capitelli in vicinanza alle campane maggiori, l'acqua restò perfettamente tranquilla.*«

²⁴ HAZ, isto, list 130.

²⁵ HAZ, isto, list 147.

Izveštaj Komisije za gradnju katedrale 14. V. 1900. donosi: »...*viene dimostrata l'urgenza di una ispezione tecnica al cornicione del primo piano dal campanile di antica costruzione, essendo che fu rilevato che il cornicione medesimo è in parecchie parti screpolato, tanto che staccatisi alcuni pezzi, sono stati tosto asportati perche minacciando crollo, onde evitare disgrazie ai passanti, e perchè, a giudizio degli scalpellini Cassani e Gasparini, sarebbe necessarie ristaurato.*« Zbog toga se traži »...*una ispezione tecnica anzitutto al cornicione del primo piano antico piano del campanile cui sovrasta la recente costruzione del medesimo...*«

²⁶ HAZ, isto, list 153—156.

Evo nekoliko citata koji se odnose na rad Ivekovića iz spisa datiranog 14. VI. 1900: »*Il fatto nuovo che non venne valutato dagli esecutori del progetto Jackson, che lo stesso Jackson non avvertì; e che sfuggì anche nei vari sopralluoghi effettuati si è: che la parte nuova del campanile venne direttamente poggiata sull'ultimo corso della vecchia muratura già per se stesso poco regolare e robusto, e che per di più, essendo stato in parte esposto per secoli nella sua superficie orizzontale a tutte le vicissitudini atmosferiche, come ristagni d'acqua e geli alternati con soli cocenti, ebbe a soffrire delle alterazioni nella sua intima struttura.*«

On dalje govori o oštećenjima: »*Questa slegatura veramente strana a forse senza esempio nei fasti costruttivi, determinò anche dalle fenditure ed aperture che oggi non presentano carattere di gravità, ma che a lungo andare possono divenire pericolose.*« Zbog sigurnosti Iveković predlaže vraćanje na Jacksonov projekt: »...*modificare la sospensione delle campane, accogliendo, anche per doverosa deferenza, le proposte dell'Architetto Jackson, secondo le di Lui lettere sopraccitate ed di Lui tipi in carte lucida d.d. 21 Febbrajo 1894.*«

²⁷ HAZ, na istom mjestu, datirano 29. I. i 10. III. 1910. godine.

²⁸ HAZ, Spisi zadarskog općinskog arhiva, 1890, navedeni spis. U obavijesti od 16. rujna 1890 kaže se: »...*al completamento del Campanile presso questa Chiesa Metropolitana, secondo il progetto di architetto T. G. Jackson elaborato nei piani... modificato dietro il parere dall'anzidetta i.r. Commissione centrale...*«

9 Današnji izgled zvonika

da se idejno približi monumentalnom spomeniku katedrale sv. Stošije.

Komisija u Beču je tražila izmjenu gore opisanog nacrt, pa je arh. Jackson izradio već spomenute dvije nove varijante.²⁸ U projektu »B« odbacuje ugaone tornjiće i snižava osmerostrani tambur na vrhu, a dodaje slobodno shvaćen ukras romaničkih konzolica. Projekt »C« bitno mijenja završni dio zvonika, dodajući treći kat s prozračnim i visokim biforama nad kojima se direktno diže završna osmostrana piramida. Tu je jače naglašen neoromanički obris postupnim rastvaranjem katova i istaknutim ukrasom konzolica. Posebno prvi kat projekta gotovo oponaša oblikovnim elementima Vallarossove bifore, a katovi su niži, osim posljednjeg.

Jacksonovi projekti pokazuju put od slobodno shvaćenog neostilskog komponiranja raznih elemenata, koji, osobito u prvom nacrtu, daju autentični spomenik kraja

stoljeća. Bečka komisija je, međutim, zahtijevala strogo oponašanje romaničkog sloga, stvarajući tako kopiju »idealno zamišljenog« romaničkog zvonika, oslanjajući se na tadašnja arheološka istraživanja. Koliko god se prvi Jacksonov projekt nije bitno izmijenio u gabaritu, u rastvaranju bočnih ploha ili visini, izvedbeni projekt je bitno estetski izmijenjen, a prema direktnim uputama Bečke komisije²⁹.

²⁸ HAZ, na istom mjestu. Za razumijevanje Jacksonovih izmjena u projektu bitne su slijedeće primjedbe Bečke komisije: »Esaminato il Campanile dal lato artistico e paragonando con altre simili costruzioni in Dalmazia, si deve rivolgere una speciale attenzione al modo d'impiegare i fregi an arco nei tre ordini superiori.

Se vi considerano alcune costruzioni a Zara, Arbe, Traù, Spalato ed altra località prescindendo dagli edifici romani

Danas, iz pristojne vremenske udaljenosti i s novim pogledima na umjetnost 19. stoljeća, možda možemo požaliti za jednim autentičnim i visokokvalitetnim radom, koji je zamijenjen onom varijantom neostilske arhitekture koju danas upravo napadamo zbog njezine jalovosti i neinvetivnosti. Komisija je vjerovatno (ponukana i Taminovim nacrtom) vođena idejom o što boljem suglasju novog zvonika i romaničke katedrale, što površno razmišljajući zadovoljava ukus i osjećaj harmonije. Ipak, ako je već neostilska, oblikovna linija ovog zvonika bila bi estetski vrednija u svom prvobitnom prokejtu, ili nekom sličnom, koji bi u sebi nosio istu slobodu izražavanja koja nas samo podsjeća na prošlost, ali ipak govori jezikom svoga vremena.

Sam Jackson je bio očaran miješanjem stilskih elemenata u renesansnoj arhitekturi Dalmacije, gdje se isprepleću gotički i renesansni oblikovni elementi ili ukrasi. To miješanje stilova i prilogađivanje jedne sredine, koja više nije mogla biti suvremenikom već odjekom novih strujanja, on naziva jezikom svog vremena »eklekticismom«. Ali pod tim nazivom ipak priznaje slobodu kreacije specifičnog, miješanog stila, što je značajno za projektiranje zadarskog zvonika, jer se na tom slobodnom arhitektonskom izrazu sam nadahnjuje, kako, uostalom, i kaže: »Ova sloboda stila i nepostoja-

nje konvencionalnih zabrana čine zaista zanimljivim i poučnim studiranje dalmatinske arhitekture nama, arhitektima jednog vremena, koje zbog svojih prilika mora bezuvjetno biti eklektičko.«³⁰

come Gurk(..)e simili, ... vi osserva che in verun luogo gli archetti decorativi, specialmente agli angoli, trovano uno sviluppo naturale et in linea decorative esteticamente corretto senza l'appoggio di una lesena o di una colonna, formante nell' assieme un riquadro sulla facciata dei piani; forme ornamentali che caratterizzano particolarmente le costruzioni romane. — Esempi di costruzioni nei dettagli degli archetti decorativi specialmente agli angoli simili a quelle progettate per il Campanile di Zara, non si riscontrano in verun monumento romano della Dalmazia o sullo stile romano in generale.»

³⁰ T. G. Jackson (dopisivanje s Royal Institute of British Architects, prevedeno na talijanski G. Boni) *Monumenti d'architettura in Dalmazia*, Venezia, 1888, str. 27.

»Il rinsacimento Dalmato è eclettico dal principio alla fine; gli archi acuti ed i trilobi vi si trovano combinati ai pilastri scanalati con architrave, fregio e cornice, posano su arcate che potrebbero essere state costruite nel secolo XIV. Questa libertà di stile e l'assenza di restrizioni convenzionali, fanno davvero interessante, ed istruttivo, lo studio dell' architettura della Dalmazia a noi architetti d'una età che, per le sue condizioni, dev'essere necessariamente eclettica.»

Summary

CAMPANILE OF THE CATHEDRAL IN ZADAR

Campanile of the cathedral in Zadar has been being built in two periods, which are very distant in time and style. Its base and the first floor were built in the time of Zadar's archbishop Valaresso, and are dated between 1452—1480, representing the first achievement of the early renaissance in this town.

According to the historical origins and literature, completion of the campanile was planned not before the end of the 19th century. The realization of this work was achieved in 1894 according to the project of the English architect T. G. Jackson, and by the care of Zadar's archbishop Maupas. For that occasion Jackson made several projects. They showed different conceptions. The first was a freely combination of various hi-

storical elements forming an authentic expression of the late nineteenth century, and the last one represented — let us call it — »ideal romanesque campanile«, which was suggested by the Ministry for the conservation of the monuments in Wien, whose restoration ideas were strictly archeological.

There is one more interesting name connected with the rebuilding of this campanile, as well as with our art history in general — it is architect Č. Iveković. He did the first conservation of the campanile already, in 1900, because of some errors that had been made during the realisation of the Jackson's project.